

ТЕОРЕТИЧНІ Й ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВознавства

УДК 347.129

Басай О. В. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права і процесу Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Ознаки принципів цивільного права

Встановлено характерні ознаки принципів цивільного права. Розглянуто погляди вітчизняних і зарубіжних учених щодо ознак принципів цивільного права. Проаналізовано їхні праці та оцінено сформульовані в них висновки. Констатовано, що зміст, сутність і склад принципів цивільного права залежать від того, які завдання є для нього пріоритетними в певний історичний період, оскільки в праві можуть бути реалізовані лише ідеї, які не суперечать розвитку суспільства в конкретний період. Визначено, що стійкість і стабільність принципів залежать від економічних та політичних закономірностей, на яких вони ґрунтуються. Зміна останніх зазвичай зумовлює трансформацію правових принципів, що регулюють відповідні суспільні відносини. У разі кардинальних перетворень у суспільстві та правовій системі принципи цивільного права доцільно переглянути з точки зору їх складу та змісту в нових умовах. У процесі еволюційного розвитку правової системи принципи можуть оновлюватися, наповнюватися новим змістом. Доведено, що ознаками принципів цивільного права є те, що вони: по-перше, виражають головні засади цивільного права, які зумовлюють подальший розвиток цивільного права, об'єднують його норми; по-друге, є універсальними, оскільки впливають на всі цивільно-правові норми, потребують урахування під час правозастосування; по-третє, є об'єктивними, тобто відповідають характеру суспільних відносин, зумовлених розвитком економіки держави, залежать від завдань, які є пріоритетними у відповідний історичний період; по-четверте, є стабільними, оскільки зміна якого-небудь принципу цивільного права загрожує гармонії, стабільності, розвитку всього цивільного права; по-п'яте, є мобільними (динамічними).

Ключові слова: цивільне право; принципи; ознаки; правова система; юридичні норми; суспільні відносини.

Постановка проблеми. Законотворча діяльність держави є показником економічних, політичних й інших суспільних відносин у вигляді системи правових норм, закріплених у законодавстві. У правовій державі вона повинна базуватися на засадничих принципах, що забезпечують гарантії прав і свобод людини та громадянина, тому необхідною умовою правотворчості є використання правил, засобів і прийомів, притаманних законодавчій техніці правової держави. Це досягається завдяки відповідності змісту нормативних актів ідеї прав людини, загальноприйнятим нормам і принципам міжнародного права.

Тут варто звернути увагу на поширений в американській науці так званий рух критичних правових досліджень, який розглядає правову дійсність здебільшого з позиції того, наскільки в правовій структурі втілюються пануючі в суспільстві принципи й цілі. Невідповідність правової системи соціальному ідеалу визнають вагомою підставою для реформування останньої [1, с. 48–49].

На законодавство впливає також наука цивільного права, коригуючи певні його положення. Водночас закріплені в законодавстві принципи впливають на рівень актуальності й дискусій стосовно їх положень у науці.

Принципами цивільного права є конкретизовані правосвідомістю засадничі положення, які відображають об'єктивні закономірності розвитку та потреби суспільства, що існують у декількох площинах: по-перше, у вигляді правових ідей, що виробляються юридичною наукою, суспільною практикою як найважливіші, керівні правові ідеї та становлять основу правових поглядів суспільства; по-друге, у вигляді загальних положень, які закріплено в ст. 3 ЦК України й впливають зі змісту інших норм ЦК України та на підставі яких здійснюється правове регулювання цивільних відносин. Принципи цивільного права завжди закріплюють об'єктивні закономірності розвитку цивільно-правових відносин. Причому закономірностями формування та розвитку принципів цивільного права слід вважати обумовленість змін у понятті, змісті й межах реалізації принципів під впливом різних чинників. Процес формування та розвитку принципів цивільного права передусім визначають економічні, соціальні й політичні чинники [2, с. 40].

Виокремленню принципів права з-поміж інших однорідних правових категорій сприяє виявлення специфічних ознак (рис) принципів права. Слід зазначити, що питання ознак принципів права вже неодноразово порушували в юридичній науковій літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню принципів права присвятили свої праці такі вчені, як С. С. Алексєєв, Н. П. Асланян, С. Н. Братусь, В. П. Грибанов, О. С. Іоффе, А. М. Колодій, О. Г. Комісарова, О. О. Красавчиков, О. А. Кузнецова, А. В. Луць, Д. Й. Мейєр, К. П. Побєдоносцев, І. А. Покровський, Г. В. Свердлик, Є. О. Харитонов, Г. Ф. Шершеневич, Р. Б. Шишка та ін. Проте в науці цивільного права питання ознак принципів цієї галузі права висвітлено неоднозначно, що зумовлює потребу в подальших дослідженнях у цьому напрямі.

З огляду на зазначене, **метою** статті є виявлення характерних ознак принципів цивільного права.

Виклад основного матеріалу. Л. С. Явич вважає найважливішою властивістю принципів права те, що вони є своєрідною єднальною ланкою між панівними виробничими відносинами та правовою системою держави загалом [3, с. 286]. Розглядаючи ознаки принципів права, учені зазначають, що вони виражають те головне в праві, що має бути зорієнтоване та спрямоване на його розвиток [4, с. 152].

На думку В. В. Копейчикова, притаманні принципам права властивості універсального й абстрактного засвоєння соціальної дійсності зумовлює їхню особливу роль у структурі правової системи, механізмі правового регулювання, правосвідомості тощо. Принципи права є синтезуючими засадами, об'єднуювальними зв'язками, ідеологічною основою виникнення, становлення й функціонування багатьох правових явищ. Вони визначають нормоутворюючу та правозастосовну діяльність, координують функціонування механізму правового регулювання, є критеріями оцінки правильності рішень органів держави та дій громадян [5, с. 108].

Однією з ознак принципів права, зокрема цивільного, яку традиційно виокремлювали в літературі радянського періоду, є нормативність. О. А. Кузнецова пише: «Принципи цивільного права не можуть існувати без своєї форми – законодавства» [6, с. 58]. Вона наголошує на нормативістському підході до принципів права, який дає змогу застосовувати принципи права на практиці. Адже будь-який цивіліст-практик застосовує не основні правові ідеї, не керівні юридичні засади чи головні законодавчі положення, а реальну норму права. Нормативність принципів права є важливою також для того, щоб природні принципи права набули реальних прагматичних рис. Науковець докладно розглядає питання норм-принципів, які фактично збігаються з поняттям загальних засад законодавства, водночас наголошуючи, що принципи права включають і принципи-норми, і принципи-ідеї.

Учені, які акцентували увагу на нормативному закріпленні принципів права, по-різному визначали рівні такого закріплення. Одні дослідники вважали, що закріплення принципів права є можливим не лише безпосередньо в законодавчому акті, а й опосередковано. Так, принципи права сприймали як такі, що можуть бути спеціально закріплені в загальних юридичних нормах (нормах-принципах), конституціях, преамбулах законів, кодексах, або становити власне право, проникаючи у внутрішній зміст правових норм [7, с. 7].

Інші вчені, розмірковуючи про принципи права, не акцентують увагу на їх нормативному закріпленні, адже тлумачать їх як основні ідеї, що визначають певну галузь права. Наприклад, Б. В. Шейндлін стверджує, що неприпустимо виводити та пояснювати правові принципи безпосередньо з норм права [8, с. 67].

Проте нормативізм у розгляді принципів цивільного права, на нашу думку, значно звужує потенціал і значення такої категорії, як «принципи цивільного права». Наукова думка обмежується законодавчими положеннями та навряд чи може досягти важливих наукових результатів. За такого підходу фактично ми маємо досліджувати принципи позитивного права. Право не тотожне законодавству, а тому принципи права не можуть розглядатися лише в руслі принципів законодавства.

Досліджуючи принципи права, А. М. Колодій визначив їх як вихідні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності й підвалини відповідного типу держави й права, становлять його ключові риси, вирізняються універсальністю, вищою імперативністю й загальною значущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови та зміцнення суспільного ладу [9, с. 27]. Зазначене тлумачення привертає увагу з огляду на те, що відображає таку ознаку принципів права, як динамізм. Висловлювання «найважливіші закономірності й підвалини відповідного типу держави та права» «об'єктивна необхідність побудови та зміцнення суспільного ладу» дають підстави для висновку, що наповнення змісту принципів залежить від духу часу. Оскільки право відображає суспільні відносини, які регулює, принципи права в певні періоди набувають різного змісту, оскільки залежать від умов життя.

До найбільш суттєвих ознак принципів права А. М. Колодій зараховує також їх регулятивність. Причому він зазначає, що регулятивні властивості принципів права не можна ототожнювати з регулятивними характеристиками норм права, адже в принципів вони більш абстрактні й не такі активні, матеріальні, як у норм. Це – регулювання суспільних відносин з більш високих позицій. За допомогою суто принципів права не можна в усіх випадках урегулювати конкретні правовідносини. Таким чином, слід визнати, що регулятивне значення принципів не є аналогічним регулятивному впливу норм права. Ефективність, дієвість регулятивного впливу принципів права значною мірою залежить від професіоналізму осіб, які їх реалізують.

Попри те, що вітчизняна правотворчість рухається шляхом подальшого текстуального закріплення принципів права, регулятивністю вирізняються й принципи, які не сформульовані

безпосередньо у вигляді норм, а виводяться з певної групи правових норм. У цьому також полягає відмінність між регулятивними властивостями принципів і норм [9, с. 17–18].

Також ознакою принципів права А. М. Колодій вважає їх внутрішню єдність (оскільки джерела їх виникнення, на відміну від норм права, є об'єктивними, регулювати суспільні відносини вони можуть лише за умови внутрішньої збалансованості, несуперечності, інтегрованості й водночас диференційованості на певні види) та об'єктивну зумовленість (відповідність характеру суспільних відносин, економічним, політичним, ідеологічним процесам, що відбуваються в суспільстві). Тобто принципи права – це такі правові явища, які безпосередньо пов'язують зміст права з його соціальними засадами – тими закономірностями суспільного життя, на яких ця правова система базується та які вона закріплює [9, с. 21].

На об'єктивності принципів права акцентували увагу чимало вчених. Зазвичай у літературі наголошують на обумовленості принципів права і розвитком економіки держави. Водночас обумовленість правових принципів наявними економічними відносинами – не єдиний критерій для правових явищ. Об'єктивність у праві – це не стільки співвідношення з суспільним буттям, скільки з іншими явищами суспільного життя [10, с. 116].

В. М. Хропанюк вбачає об'єктивність принципів у тому, що вони закріплюють об'єктивні закономірності суспільного життя та охоплюють найістотніші риси права, визначають його юридичну природу [11, с. 245].

Зміст, сутність і склад принципів цивільного права залежить від того, які завдання є для нього пріоритетними у відповідний історичний період, оскільки в праві можуть бути реалізовані лише такі ідеї, які не суперечать розвитку суспільства в конкретний період.

Ідеологічність як ознака принципів права, на думку А. М. Колодія, означає, що принципи права, як і право загалом, є формою суспільної свідомості, що забезпечує ідейний, інформаційно-виховний вплив загального характеру, тобто виконує функцію закріплення суспільних відносин, що дає змогу розглядати їх з позиції певних ідей, керівних засад [9, с. 21].

Важливою ознакою принципів права А. М. Колодій вважає також спосіб їх матеріалізації в праві. Так, розрізняють два способи вираження принципів права: безпосереднє формулювання їх у нормах права (текстуальне закріплення) та виведення принципів права зі змісту нормативно-правових актів (змістове закріплення).

Але навряд чи матеріалізація в праві може бути визнана ознакою принципів права, оскільки не завжди принципи права прямо чи опосередковано закріплені в нормах права.

Важливою ознакою цивільно-правових принципів є стабільність. Якщо зникнення або модифікація несуттєвого правила має переважно епізодичний характер, то вилучення або радикальна зміна певного принципу може спричинити ґрунтовні зрушення в юридичній системі загалом, оскільки ризику підлягає значна кількість юридичних правил [2, с. 55].

Таку ознаку принципів права, як динамізм, іноді називають ознакою мобільності. Її змістове наповнення залежить від визначення принципів права.

Якщо принципи – це лише те, що чітко відображено в нормативних актах, то їхня мобільність безпосередньо пов'язана з динамічністю законодавства. Натомість якщо принципи мають доктринальний характер, то їхня мобільність меншою мірою пов'язана з динамікою законодавства. Це зумовлено тим, що вчені можуть виокремлювати й обґрунтовувати принципи, які безпосередньо закріплені (ще не закріплені) в нормативному акті. Наприклад, дискусійним є питання про наявність принципу об'єктивної істини в цивільному процесі [12, с. 6].

Крім того, принцип динамізму, на перший погляд, суперечить принципів стабільності. Суспільство не може бути сталим, воно постійно розвивається та еволюціонує, що вносить корективи в основні ідеї права.

Стійкість і стабільність принципів залежать від економічних та політичних закономірностей, на яких вони ґрунтуються. Зміна останніх зазвичай зумовлює трансформацію правових принципів, що регулюють відповідні суспільні відносини. У разі кардинальних перетворень у суспільстві та правовій системі принципи цивільного права доцільно переглянути з точки зору їх складу та змісту в нових умовах. У процесі еволюційного розвитку правової системи принципи можуть оновлюватися, наповнюватися новим змістом. Виражаючи вихідні ідеї щодо законодавчого регулювання, норми, які закріплюють правові принципи, є стійкішими, ніж інші види норм. Проте й вони не залишаються незмінними: відображаючи певні закономірності громадського розвитку, принципи правового регулювання вдосконалюються та розвиваються, вони також схильні до діалектичних законів розвитку, як і загалом правова система, складовою якої вони є [2, с. 55].

Визначаючи поняття принципів права, деякі автори включають до нього ознаки, згідно з якими це основоположні

начала, його вихідні ідеї, що наділені універсальністю, вищою імперативністю й особливою загальною значущістю. Універсальність означає, що принципами пронизана вся юридична матерія, а отже їх слід враховувати в кожній правовій ситуації. Імперативність кожного принципу права вказує на його незаперечну обов'язковість, а вища імперативність свідчить про те, що така незаперечність сильніша від будь-яких норм, які не вважаються принципами та які мають впливати з таких принципів і відповідати їм. Загальна значущість принципів права полягає в тому, що втілення їх у життя має досить важливе значення для всього суспільства [13, с. 48].

Є. Р. Сушко зауважує, що принципам позитивного (юридичного) права притаманні такі ознаки: 1) атрибутивні, до яких належать такі ознаки, як відображення загальних закономірностей розвитку суспільства; наявність об'єктивно-суб'єктивних рис (об'єктивні – викликані тим, що принципи права відображають наявні економічні, соціальні, національні та інші суспільні відносини; суб'єктивні – полягають у тому, що принципи права закріплені в юридичних джерелах, які є результатом свідомої, вольової дії правотворчих органів); 2) специфічні (до них можна віднести, зокрема, конкретизованість у безлічі юридичних норм; необхідність урахування цих принципів у кожній правовій ситуації; відсутність усіх елементів норм права); 3) істотні (імперативність; націленість принципів права високим рівнем узагальнення та абстрагування, конкретизація й деталізація в процесі застосування); 4) необхідні (внутрішня єдність принципів права, попри численний поділ); 5) зовнішні (наприклад, закріплення принципів права в об'єктивному юридичному праві або виведення їх зі змісту об'єктивного юридичного права); 6) внутрішні (логічність, послідовність, єдність, збалансованість принципів права).

Що стосується ознак принципів природного права, то, на думку Є. Р. Сушко, слід виокремити: 1) атрибутивні (значна стійкість і стабільність, фундаментальність); 2) специфічні (існування принципів незалежно від закріплення в позитивному (юридичному) праві, формулювання як загального мірила поведінки, без вказівки на права й обов'язки; відображення в позитивному праві основних соціальних цінностей людства); 3) зовнішні (наприклад, загальноновизнаність); 4) внутрішні (єдність, взаємозалежність) [13, с. 49].

Висновки. Отже, ознаками принципів цивільного права є те, що вони: по-перше, виражають головні засади цивільного права, які зумовлюють подальший розвиток цивільного права,

об'єднують його норми; по-друге, є універсальними, оскільки впливають на всі цивільно-правові норми, потребують урахування під час правозастосування; по-третє, є об'єктивними, тобто відповідають характеру суспільних відносин, зумовлені розвитком економіки держави, залежать від завдань, які є пріоритетними у відповідний історичний період; по-четверте, є стабільними, оскільки зміна якого-небудь принципу цивільного права загрожує гармонії, стабільності, розвитку всього цивільного права; по-п'яте, є мобільними (динамічними).

Остання ознака трансформується залежно від того, як ми тлумачимо принципи права. Якщо принципи – це тільки те, що чітко виражене в нормативних актах, то їхня мобільність безпосередньо пов'язана з динамічністю законодавства. Натомість якщо принципи мають доктринальний характер, то їхня мобільність пов'язана з еволюцією поглядів учених. Однак принцип динамізму, на перший погляд, суперечить принципів стабільності. Суспільство не може бути сталим, воно постійно розвивається та еволюціонує, що вносить корективи в основні ідеї права. Стійкість і стабільність принципів залежать від економічних та політичних закономірностей, на яких вони ґрунтуються. У процесі еволюційного розвитку правової системи принципи можуть оновлюватися, наповнюватися новим змістом, але норми, що закріплюють правові принципи, є стійкішими порівняно з іншими нормами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сергевнин С. Л. Новые тенденции в развитии американской науки права: «движение критических правовых исследований» / С. Л. Сергевнин // Правоведение. – 1990. – № 5. – С. 48–51.
2. Бондаренко Н. Л. Принципы гражданского права Республики Беларусь, их реализация в нормотворческой и правоприменительной деятельности : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Н. Л. Бондаренко. – Минск, 2007. – 612 с.
3. Теория государства и права / отв. ред. А. И. Королев, Л. С. Явич. – Ленинград, 1987. – 560 с.
4. Теория государства и права / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М., 2001. – 455 с.
5. Загальна теорія держави і права / за ред. В. В. Копейчикова. – Київ, 1997. – 320 с.
6. Кузнецова О. А. Нормы-принципы российского гражданского права. М. : Статут, 2006. – 268 с.
7. Семенов В. М. Принципы советского гражданского процессуального права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / В. М. Семенов. – Свердловск, 1965. – 39 с.
8. Сущность советского права. – Л. : ЛГУ, 1959. – 140 с.
9. Колодій А. М. Принципи права України : монографія / А. М. Колодій. – Київ : Юрінком Інтер, 1998. – 206 с.
10. Алексеев С. С. Объективное и субъективное в праве / С. С. Алексеев // Правоведение. – 1971. – № 1. – С. 112–116.

11. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : учебник / В. Н. Хропанюк. – М. : ДТД, 1995. – 378 с.
12. Демичев А. А. Позитивистская классификация принципов гражданского процессуального права Российской Федерации / А. А. Демичев // Арбитражный и гражданский процесс. – 2005. – № 7. – С. 5–9.
13. Сушко Є. Р. Дослідження принципів права (деякі загальнотеоретичні аспекти) / Є. Р. Сушко // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 4. – С. 45–49.

REFERENCES

1. Sergevnin, S.L. (1990). Novye tendencii v razvitii amerikanskoï nauki prava: "dvijenie kriticheskikh pravovykh issledovanii" [New trends in the development of American science of law: "the movement of critical legal research"]. *Pravovedenie, Jurisprudence*, 5, 48-51 [in Russian].
2. Bondarenko, N. L. (2007). Principy grajdanskogo prava Respubliki Belarus, ih realizatsiia v normotvorcheskoi i pravoprimeritelnoi deiatelnosti [Principles of civil law of the Republic of Belarus, their implementation in law-making and law-enforcement activities]. *Doctor's thesis*. Minsk [in Russian].
3. Korolev, A.I., & Yavich, L.S. (Ed.). (1987). *Teoriia gosudarstva i prava [Theory of State and Law]*. Leningrad [in Russian].
4. Matuzova, N.I., & Malko, A.V. (Ed.). (2001). *Teoriia gosudarstva i prava [Theory of state and law]*. Moscow [in Russian].
5. Kopeichikov, V.V. (Ed.). (1997). *Zahalna teoriia derzhavi i prava [General theory of state and law]*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Kuznecova, O.A. (2006). *Normy-principy rossiiskogo grajdanskogo prava [Principles of the principles of Russian civil law]*. Moscow: Statut [in Russian].
7. Semenov, V.M. (1965). Printsipy sovetskogo grajdanskogo processualnogo prava [Principles of the Soviet civil procedural law]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Sverdlovsk [in Russian].
8. *Suschnost sovetskogo prava [The essence of Soviet law]*. (1959). Leningrad: LGU [in Russian].
9. Kolodii, A.M. (1998). *Pryntsypy prava Ukraini [Principles of law of Ukraine]*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
10. Alekseev, S.S. (1971). Obektivnoe i subektivnoe v prave [Objective and subjective in law]. *Pravovedenie, Jurisprudence*, 1, 112-116 [in Russian].
11. Hropaniuk, V.N. (1995). *Teoriia gosudarstva i prava [Theory of State and Law]*. Moscow: DTD [in Russian].
12. Demichev, A.A. (2005). Pozitivistskaia klassifikaciia principov grajdanskogo processualnogo prava Rossiiskoi Federacii [Positivist classification of the principles of civil procedural law of the Russian Federation]. *Arbitrajnyi i grajdanskii process, Arbitration and civil proceedings*, 7, 5-9 [in Russian].
13. Sushko, E.R. (2006). Doslidzhennia pryntsypiv prava (deiaki zahalnoteoretychni aspekty) [Study of the principles of law (some general theoretical aspects)]. *Chasopys Kiivskoho universitetu prava, Journal of the Kyiv University of Law*, 4, 45-49 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 22.08.2018

Basai O. – Doctor of Law, Associate Professor, Professor of the Department of Civil Law and Process of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

Signs of the Principles of Civil Law

The purpose of this article is to identify the characteristic features of the principles of civil law. The views of domestic and foreign scholars on the features of the principles of civil law are considered. An analysis of their work is carried out and an own assessment of the conclusions formulated in them is provided. It is established that the content, essence, composition of the principles of civil law depends on what tasks are for him priority in the corresponding historical period, since in the law can be realized only such ideas that do not contradict the development of society in a particular period. It is determined that the principles are stable and stable only to the extent that these are the economic and political laws that underlie them. The change of the latter, as a rule, has the result of a change in the legal principles governing the relevant social relations. In the case of radical, revolutionary transformations in society and the legal system, the principles of civil law can be revised in terms of their composition and content in the new conditions. In the course of evolutionary development of the legal system, the principles can be updated, filled with new content. It is concluded that the signs of the principles of civil law are that they: firstly, express the basic principles of civil law, which determine the further development of civil law, unite its norms; and secondly, they are universal, since they affect all civil norms, which need to be taken into account in every legal process; Thirdly, they are objective, that is, they correspond to the character of social relations caused by the development of the state's economy, depending on the tasks that are priority in the relevant historical period; Fourthly, they are stable, since the change of any principle of civil law threatens the harmony, stability, development of all civil law; fifth, are mobile (dynamic).

Keywords: civil law; principles; attributes; legal system; legal norms; social relations.